

UOT 81

A.M.Hüseynova
Gəncə Dövlət Universiteti
h_aysen@yahoo.com

MÜQAYISƏLİ-TARİXİ VƏ TİPOLOJİ DİLÇİLİK

Açar sözlər: dillərin təsnifi, müqayisəli-tarixi dilçilik, tipologiya, dil tipləri, dil ittifaqları, izomorfluq, dil strukturu

Müqayisəli-tarixi dilçilik dillərin genetik əlaqəsini, qohumluq dərəcəsini öyrənir. Dillərin uzunmüddətli qonşuluq və paralel inkişafı nəticəsində yaranan birlik dil ittifaqlarını yaradır. Dillərin genetik, areal və tipoloji təsniflərinin kəşifən cəhətləri var. Genetik dilçilik bir sıra hallarda vahid struktur-tipoloji dilçiliklə qovuşur. Təkcə dillərin qohumluğu deyil, müəyyən ittifaqda olan dillərin oxşarlığı, bənzərliyi tipoloji araşdırmalarda nəzərə alınır. Dillərin uzunmüddətli təması onun tipində də keyfiyyət dəyişmələri yarada bilər.

A.M.Гусейнова

СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ И ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Ключевые слова: классификация языков, сравнительно-историческое языкознание, типология, языковые типы, языковые союзы, изоморфизм, структура языка

Сравнительно-историческое языкознание изучает генетическую связь и степень родства языков. Единство, возникшее в результате длительного соседства и параллельного развития языков, привело к созданию языковых союзов. Генетическая, ареальная и типологическая классификации имеют пересекающиеся черты. Генетическое языкознание в ряде случаев пересекается со структурно-типологическим языкознанием. В типологических исследованиях учитывается не только родство языков, но и сходство, близость языков, находящихся в определенных языковых союзах. Длительное взаимодействие языков может создать качественные изменения в их типах.

COMPARATIVE-HISTORICAL AND TYPOLOGICAL LINGUISTICS

Keywords: *classification of languages, comparative-historical linguistic, typology, language types, language unions, isomorphism, structure of language*

The comparative-historical linguistics studies a genetic linkage and degree of relationship of languages, the Unity which has resulted from the long neighbourhood and parallel development of languages has led to creation of languages of the unions. Genetic, areal and typological classifications have the crossed lines. The genetic linguistics in some cases merges with structural and typological linguistics. In typological researches not only relationship of languages, but also similarity, proximity of the languages which are in certain unions is considered. Long interaction of languages can create high-quality changes in their types.

Sistemli linqvistikanın prinsiplərinin dilin tarixi inkişafı məsələlərinə yönəlməsi müqayisəli-tarixi dilçiliyin sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. Nəzəri dilçiliyin inkişafı fonunda müqayisəli-tarixi dilçiliyin tədqiqat üsulları dəqiqləşdirilir, ulu dilə münasibət dəyişir. Müxtəlif sistemli dillərin genetik baxımdan öyrənilməsi dünya dillərinin genealoji təsnifi məsələsini aktuallaşdırır, təsnif prinsiplərini dəqiqləşdirilir. XIX əsrdə hind-Avropa ulu dilini bərpa edən tədqiqatçılar bu dilin reallığına şübhə etmədilər. Sonralar ulu dil, onun xüsusiyyətləri, tarixi kimi məsələlər müxtəlif dilçiləri düşündürmüş, bir sıra fikirlər formalaşmışdır. Hal-hazırda müqayisəli-tarixi dilçilik dillərin tarixi inkişafına nüfuz etməsinə, tədqiqat üsullarının kamilliyinə, terminologiyasına, kifayət qədər aydın inkişaf qanunlarının müəyyənləşdirilməsinə görə dilçiliyin daha çox inkişaf etmiş sahəsi kimi qiymətləndirilir. Fikrimizcə, dildaxili və dillərarası müqayisə əsasında yeni bir nəzəri dilçiliyin – diaxronik linqvistik komparativistikanın formalaşdığını söyləyən tədqiqatçılar haqlıdırlar. Pradilin bərpası əvvəlcə hind-Avropa dillərinin materialları əsasında aparılmış, lakin sonralar müxtəlif dil birlikləri bu aspektdən öyrənilmişdir. Tədqiqatçılar belə bir cəhətə diqqət yetirirlər ki, hind-Avropa dillərinin genealoji təsnifi müasir tələblərə daha çox cavab verən təsnifdir. Müxtəlif dillərin müqayisəli-tarixi baxımdan öyrənilməsində, genetik əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində də hind-Avropa dilçiliyində formalaşmış tədqiqat üsullarından, təsnifat prinsiplərindən istifadə edilir. Bununla yanaşı, hind-Avropa dilçiliyində formalaşmış təsnifat modelinin dünya dillərinin genealoji təsnifləri üçün universal tip kimi qəbul edilməsi doğru olmazdı (4, s.40-41). Qohumluğu sübut edilən bəzi dillər öz areallarına görə müəyyən coğrafi zonalara bölünür və bu zonalar bir sıra dil xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bantu dillərində 10 coğrafi zona müəyyənləşdirilmişdir və bu areal daxilində bir zonadan başqa zonaya müxtəlif tipli keçidlər müşahidə

olunur. Bu, eləcə də Uzaq Şərqi böyük dil qruplarında özünü göstərir (4, s.41-42). Bütün bunlar isə, təbii ki, bu dillərin müqayisəli-tarixi baxımdan öyrənilməsinin və genetik təsnifinin özünəməxsusluğunu yaradır. Müasir dilçilikdə ulu dil bəzən bərpa edilən mücərrəd model, bəzən isə nə vaxtsa mövcud olmuş reallıq kimi qəbul edilir. Dilçilikdə ulu dilin bərpasının qeyri-mümkünlüyü fikrində olan tədqiqatçılar da vardır. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndələrindən olan A.Meyenin fikrinə görə, “müqayisə əsasında yox olmuş dili bərpa etmək mümkün deyil: roman dillərinin nüqayisəsi eramızın IV əsrindəki latın dili haqqında dəqiq təsəvvür yarada bilməz, hind-Avropa dillərinin müqayisəsinin daha böyük nəticələr verəcəyi fikrinə gəlməyə də əsas yoxdur. Hind-Avropa ulu dilini bərpa etmək mümkün deyil” (8, s.74). Lakin ulu dilin reallıq olması müasir dilçilikdə, əsasən, qəbul edilməkdədir. Ulu dilin tarixi məsələsi hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Dilçilikdə nostratik, borleal, paleoavraziya kimi müxtəlif nəzəriyyələr, yaxud fərziyyələr yaranmış, ulu dil bəzən 10-15 min il bundan əvvələ aid edilmişdir. Macar dilçi alim P.Xaydu yazır ki, müasir komparativistikanın metodları ilə aparılan bərpanın səkkiz, yaxud on min il əvvələ aid edilməsi mənasızdır və uğursuzluğa məhkumdur (13, s.169).

Müasir dilçilikdə dillərin müqayisəli-tarixi öyrənilməsi dil strukturunun tarixi inkişafının dərinliklərinə nüfuz edilməsi, müəyyənlanmış tədqiqat üsullarının kamilliyinə görə dilçiliyin daha inkişaf etmiş sahələrindən sayılır. Dillərin qohumluğunu sübut etmə prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinin əsası müqayisəli-tarixi dilçiliyin baniləri tərəfindən qoyulmuşdur. İlk tədqiqatlarda müqayisə, əsasən, fonetik və morfoloji səviyyələrdə aparılmış, bəzən dillərin leksikası da bu baxımdan öyrənilmişdir. Müqayisəli dilçiliyin banilərindən olan R.Rask qrammatik uyğunluğu dillərin mənşə ümumiliyinin əsas göstəricisi kimi qəbul edir, səs əvəzlənmələrinin qanunauyğunluğunun müəyyənləşdirilməsini əsas prinsiplərdən biri kimi qiymətləndirir. Tədqiqatçı lüğət tərkibindəki uyğunluğun dillərin qohumluğunu sübut etmək üçün etibarlı mənbə olmadığını göstərir, mənşə ümumiliyindən asılı olmayaraq dillərin leksik fondunun qarışdığını, dildə alınmaların çoxluq təşkil edə biləcəyini əsas gətirir. Bununla yanaşı, tədqiqatçı haqlı olaraq göstərir ki, dil başqa dillərlə nə qədər qarışsa da, onda çox qədim çağlarla bağlı olan bir leksik təbəqə var və bu təbəqənin müqayisəyə cəlb edilməsinin onların inkişaf qanunauyğunluğunun müəyyənləşdirilməsində xüsusi yeri var (3, s.91-92). Genealoji təsnif faktik dil materialı əsasında müqayisə edilən dillərin mənşə əlaqələrini, qohumluğunu sübut etməyə imkan verən tədqiqat üsul və vasitələri ilə şərtlənən müqayisəli-tarixi araşdırmaların nəticəsinə əsaslanır. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin bir sıra məsələləri hələ də öz həllini gözləyir, ancaq dilçiliyin bu sahəsi kamil tədqiqat üsul və vasitələrinə və bunlarla şərtlənən tədqiqat metoduna malikdir (2, s.4). Bununla yanaşı, müqayisəli-tarixi dilçiliyin və genealoji təsnifin zəif tərəfləri

vardır. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, bütün dillər inkişafının müxtəlif dövrlərinə aid olan yazılı abidələrə malik olmur. Ona görə də bütün dillərin tarixi inkişafını konkret şəkildə izləmək mümkün deyil. Başqa bir tərəfdən, dillər daima başqa dillərin təsir dairəsinə düşür, bir sıra dillər tarix səhnəsindən çıxır, substrat, superstat hadisələri baş verir. Hətta bəzən yazılı abidələri qorunan dilin hansı dil ailəsinə mənsub olması mübahisələr törədir. Şumerlər qədim dünyanın böyük bir sivilizasiya yaratmış xalqı olmuşlar. Şumerlərin türk mənşəli olması haqqında fikirlər var. Lakin qədim türklərin erkən yazılı abidələri bizə məlum olmadığı üçün şumerlərin genealoji cəhətdən hansı dil ailəsinə mənsub olması hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Tarix səhnəsindən çıxmış, yaxud müəyyən izlərini qoruyaraq yox olmuş dillər çoxluq təşkil edir. Müasir müqayisəli-tarixi dilçilik yazısı olmayan dillərin tarixinin bərpası ilə də məşğul olur, lakin bu deyilənlər, ümumən, genealoji təsniflərin məhdudluğa malik olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, dilçilik fikrinin inkişafı fonunda müqayisəli-tarixi dilçiliyin tədqiqat metodunun və tədqiqat üsullarının xeyli zənginləşdiyini görürük.

Sistemli linqvistikanın yaranması və ümumən, nəzəri dilçiliyin inkişafı fonunda müqayisəli-tarixi dilçiliyin tədqiqat metodunun xeyli dəqiqləşməsi və zənginləşməsi prosesi gedir. Müasir dilçilikdə daxili və xarici rekonstruksiyalar, yaxud bərpalar bir-birindən fərqləndirilir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki, elementar şəkildə olsa da, daxili rekonstruksiya F.de.Sössürün “Hind-Avropa dillərində saitlərin ilkin sistemi haqqında memuar” əsərində də özünü göstərməkdədir. Lakin daxili rekonstruksiyanın banisi E.Kuriloviç sayılır.

Daxili rekonstruksiya dilin sistemliliyi prinsipinə əsaslanır. Xarici rekonstruksiyadan fərqli olaraq, daxili rekonstruksiyada bir dilin faktlarına əsaslanılır, qohum dillər içərisindən bir dil, yaxud dialekt seçilir. Bu metodun empirik bazasını konkret dildəki arxaik hadisələr təşkil edir. Bu hadisələr əsasında dil sistemi bərpa olunur (7, s.68). Daxili rekonstruksiya qohum dillərin heç birində müşahidə edilməyən dil faktlarını bərpa etməyə imkan verir. Dilin ayrı-ayrı ünsürlərinin bərpasına xidmət edən xarici rekonstruksiyadan fərqli olaraq daxili rekonstruksiya dil vahidləri arasındakı münasibətlərin bərpasına xidmət edir. Sistemli bərpanın tədqiqat üsulları daha çox fonoloji sistemə tətbiq edilmiş, sonralar başqa dil səviyyələri də bu baxımdan öyrənilmişdir. Məhz sistemlilik prinsipi tədqiqatçıya əsas verir ki, dildəki bütün dəyişmələri bu əsasda izah edə bilsin. Xarici rekonstruksiyada requlyar, sistemli şəkildə təkrarlanan dil hadisələri öyrənilir. Sistemlilik prinsipi əsas verir ki, bir dilin qalıq vahidlərini sistemin əvvəlki vəziyyətinin ünsürləri kimi qiymətləndirə bilsən. Komparativistikanın əvvəlki nəsillərinin yaratdığı nisbi xronologiya metodu daxili rekonstruksiyada da uğurla tətbiq edilmişdir. Linqvistik rekonstruksiyanın məqsədi tarixəqədərki vəziyyətin və dəyişmələrin nisbi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsi kimi qəbul edilir. Buna görə də daxili

rekonstruksiya linqvistik və sistemli linqvistikanın sinonimi kimi qəbul edilməlidir. Müasir dilçilikdə daxili rekonstruksiya anlayışı xeyli dəqiqləşdirilmişdir. Hal-hazırda komparativistikada daxili və xarici, sistemli və dinamik, substansional və relyativ, qlobal və parsial, retrospektiv və prospektiv rekonstruksiyalar fərqləndirilir (7, s.69). Lakin dillər arasındakı qohumluq münasibətləri bəzən şərti xarakter daşıyır. Bu, müəllifin dil birliyinə şəxsi baxışından, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən, müəyyən məktəblərin ənənəsi və s. asılı olur.

Müqayisəli dilçiliyin, əsasən, iki başlıca sahəsi fərqləndirilir: müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik. Coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq bəzi dillər kök ümumiliyindən irəli gələn fonetik, leksik, morfoloji yaxınlığa malik olduğu kimi, genetik cəhətdən əlaqəsi olmayan bəzi dillərdə isə struktur yaxınlıq müşahidə edilir. Bütün bunlar isə dillərin təsnifi məsələsini aktuallaşdırır. Boduen de Kurtene bununla bağlı yazırdı: “Biz dilləri onların qohumluğundan asılı olmayaraq müqayisə edə bilərik. Biz tarixi və coğrafi baxımdan əlaqəsi olmayan dillərdə daim eyni xüsusiyyətlər, eyni dəyişikliklər, eyni tarixi proseslər, cırışmalar tapırıq... Hər yerdə biz dilin quruluşunda və təkamül prosesində oxşarlıq və fərqlərin səbəbləri ilə bağlı məsələ ilə qarşılaşırıq. İstər fonetika sahəsində, istərsə də dilin morfologiyası sahəsində, istərsə semasiologiyada, sözlərin və ifadələrin məzmunu haqqında elm sahəsində dillərin bu cür müqayisəsi geniş linqvistik ümumiləşdirmələr üçün əsas ola bilər” (5, s.317).

Belə bir fikir var ki, dillərin qohumluğuna əsaslanan, onların qohumluq dərəcəsinə göstərən hər bir morfolji təsnifat həmin dillər üçün ümumi bir tip müəyyənləşdirir. Müəyyən dil ailəsinə daxil olan dillərdə formaların material uyğunluğu həmin dillərin formal və qrammatik strukturlarını ifadə edir. Bu baxımdan hər bir genealoji təsnifat eyni zamanda tipoloji təsnifat sayılır (4, s.45-46). Praqa dilçilik dərnəyinin tezislərində də qohum dillərin tipoloji xüsusiyyətlərinin tipoloji cəhətdən öyrənilməsinin zəruriliyi üzərində dayanılır: “İndiyə qədər slavyan dillərinin müqayisəli öyrənilməsi onların genetik problemləri ilə məhdudlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, müqayisəli metod daha geniş istifadə oluna bilər. O, linqvistik sistemlərin sturkturunun və onların təkamülünün qanunlarını açmağa imkan verir. Belə müqayisə üçün qiymətli materialı təkcə qohum olmayan, yaxud uzaq qohum olan fərqli strukturlu dillərdə deyil, eyni ailəyə daxil olan dillərdə tapırıq” (10, s.70). Qohum dillər tipoloji cəhətdən öyrənilə bilər, lakin bu məsələnin mahiyyətini dəyişmir. Müqayisəli-tarixi dilçilik dillərin tarixi təkamülünü öyrənir və bu əsasda bir ailəyə daxil olan dillərin genealoji təsnifini verir. Tipoloji dilçilik dil sistemlərini öyrənir, yanaşı mövcud olan sabit əlamətlər əsasında dillər üçün daha ümumi olan dil tiplərini müəyyənləşdirir və onların tipoloji təsnifini verir. Sonralar müqayisəli-tarixi dilçilik tipoloji dilçiliyə qarşı qoyulmuş, qohum

dillər komparativistikanın, qohum olmayan dillər isə tipoloji dilçiliyin tədqiqat obyektini kimi qəbul edilmişdir.

Müasir dilçilikdə belə bir fikir var: “Dillərin tipoloji və genealoji təsnifləri arasında yaxın əlaqə var. Bütün qohum dillər eyni dil tipinə daxil olur. Lakin onların mütləq qohum olması zəruri deyil” (1, s.118). Lakin bu məsələyə münasibət birmənalı olmayıb. Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji metodların fərqləndirilməsi, sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsinin zəruriliyinə toxunan C.Qrinberq dillərin qohumluq əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində tipoloji meyarlara əsaslanmanın əvvəllər çoxlu zərər gətirdiyini söyləyir (6, s.60). Hətta belə bir fikir var ki, “müqayisəli-tarixi tədqiqatlar dilin sistemini deyil, ayrı-ayrı formaları, həm də müxtəlif dövrlərə aid olan formaları bərpa edir, tipoloji tədqiqatlar isə bərpa edilən dilin sinxronik sistemi üzrə işləməyə əsas verir” (9, s.26). Lakin tədqiqatçılar həm də razılaşırlar ki, müqayisəli-tarixi dilçilikdə tipologiyanın başlıca məqsədi rekonstruksiyanın əsaslandırılmasına xidmət etməkdir. Başqa sözlə, tipologiya bu və ya digər sinxronik sistemin bərpası üçün əhəmiyyətlidir.

Tipoloji dilçilik zəngin bir inkişaf yolu keçib. Bəzi tədqiqatçılar tipoloji fikrin qaynaqlarının daha qədimə getdiyini, hətta yunan və Roma qrammatikalarında analogiya və anomaliya haqqındakı mübahisələrin tipoloji baxımdan əhəmiyyətli olduğunu göstərirlər. Bununla yanaşı, tipoloji dilçiliyin XIX əsrdə alman fəlsəfəsi ilə bağlı olaraq yarandığını göstərirlər (9, s.20). Bütün XIX əsr boyu tipoloji dilçilik inkişaf etmiş, müxtəlif tipoloji təsniflər formalaşmışdır. Bununla yanaşı, tipoloji dilçilik uzun müddət müqayisəli-tarixi dilçiliyin kölgəsində qalmışdır. Uzun müddət dilçilikdə linqvistik tipologiyanın predimetini aydınlaşdırmağa, əhatə dairəsini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Vaxtilə V.Humboldt dillərin tipologiyasının yaradılmasını nəzəri dilçiliyin başlıca məsələsi kimi qəbul etsə də, ənənəvi tipologiya sonralar bir sıra baxımdan tənqid edilmişdir. Lakin tipoloji dilçiliyin inkişafı dilçilik fikrinin inkişafı fonunda gedir. Hal-hazırkı dilçilik fikrinə görə, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik bir-birini tamamlayır və bir-birini zənginləşdirir. Müasir dilçilikdə tipoloji tədqiqatlar zamanı əldə edilən nəticələr müqayisəli-tarixi dilçilikdə, rekonstruksiya məsələlərində istifadə olunur. Tipologiyanın müəyyənləşdirdiyi ümumi qanunlar müqayisəli-tarixi dilçilik tədqiqatlarında nəzərə alınmalıdır. Aparılan rekonstruksiyaların nəticələrinin həmin qanunlara zidd olması onları şübhə altına alır. Nümunə olaraq deyə bilərik ki, ulu hind-Avropa dilində bir saitin mövcud olması fikri məhz bu əsasda qəbul edilməmişdir (14, s.101-103).

Bəzi hallarda dillərin qohumluğunu tipoloji yaxınlıq əsasında sübut etməyə cəhd göstərildiyini görürük. Türkologiyada bir Ural-Altay nəzəriyyəsi mövcuddur. Bu nəzəriyyəyə görə, Ural və Altay dilləri genetik baxımdan bir köklüdür və bir ailəyə daxildir. Bu dillərin qohumluğunu həm qəbul edən, həm

də bunun əleyhinə çıxan tədqiqatçılar var. Başqa sözlə desək, Ural və Altay dillərinin qohumluğu məsələsi hələ də müqayisəli-tarixi dilçiliyin bərpa üsulları əsasında özünün ciddi elmi həllini tapmamışdır. Lakin Vinkler bu dillərin qohumluğunu məhz tipoloji oxşarlıq və ya uyğunluq əsasında sübut etmişdir. Belə bir fikir var ki, qohum dillər – bir ailəyə daxil olan dillər tipoloji cəhətdən də eyni tipə malik olurlar. Lakin bu fikri birmənalı şəkildə qəbul etmək olmaz. Belə ki, eyni ailəyə daxil olan dillər uzun müddət tipoloji eyniliyini qoruyub saxlasa da, dil müəyyən zaman həddində öz tipini də dəyişə bilər. Müxtəlif dildaxili və xüsusən də dilxarici səbəblərdən dillər sürətlə dəyişir. Buna görə də bəzi qohum dillər, deyək ki, türk dillərində olduğu kimi, tipoloji uyğunluğunu qoruyub saxlayır, bəzi dillər isə bu baxımdan fərqli xüsusiyyətlər qazanır. V.Skaliçkanın fikrinə görə, müasir fransız dili latın dilindən, german dilləri qədim german dillərindən çox fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Eləcə də genetik baxımdan qohum olan fransız, çex və erməni dilləri tipoloji baxımdan tamam fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Dil ailəsinin dillərin tipoloji xüsusiyyətləri əsasında fərqləndirilməsinin konkret nümunəsini N.S.Trubetskoyun “Hind-Avropa problemi haqqında düşüncələr” adlı məqaləsində görürük. Bu məqalədə Trubetskoy hər hansı bir dilin hind-Avropa dilləri ailəsinə mənsubluğunu bildirən altı tipoloji əlamət göstərir:

- “1. Saitlərin ahənginin olmaması;
2. Sözüün əvvəlində işlənən samitlərin sayının sözüün daxilində işlənən samitlərin sayından az olmaması;
3. Sözüün köklə başlanmasının zəruri olmaması;
4. Sözüün formalarının təkcə şəkildə köməyi ilə deyil, həm də əsas daxilində saitlərin əvəzlənməsi vasitəsi ilə yaradılması;
5. Qrammatik formaların yaranmasında saitlərin dəyişməsi ilə yanaşı, xarici cəhətdən şərtlənməmiş samitlərin dəyişməsinin də müəyyən rol oynaması;
6. Təsirsiz feillərin mübtədasının təsirli feillərin mübtədası ilə eyni olması” (11, s.50-52).

N.S.Trubetskoyun hind-Avropa dil ailəsi üçün müəyyənləşdirdiyi bu əlamətlər çox əhəmiyyətlidir. Fikrimizcə, başqa dil ailələrində də onların tipoloji xüsusiyyətlərini, özünəməxsusluğunu göstərən əlamətlər müəyyənləşdirilməlidir. Lakin tipoloji əlamətlər o zaman bir ailəyə daxil dillərin özünəməxsus xüsusiyyətləri kimi qəbul edilə bilər ki, həmin əlamətlər daha başqa dil ailəsinə daxil olan dillərdə, yaxud konkret bir dildə özünü göstərməsin. N.S.Trubetskoy bu fikirdə olub ki, onun müəyyənləşdirdiyi altı struktur əlamətin bu və ya digəri hind-Avropa ailəsinə daxil olmayan dillərdə də özünü göstərə bilər. Lakin altı struktur əlamət bir tam halında özünü ancaq hind-Avropa dillərində göstərir. Lakin tədqiqatçılar bu fikirlə razılaşırlar. E.Benvenistin fikrinə görə, göstərilən əlamətlərin hamısı hindu dilərindən olan

takelma dilində özünü göstərir (4, s.47-48). Əlbəttə, N.S.Trubetskoyun başlıca məqsədlərindən biri hind-Avropa dillərini onlarla qismən qonşu semit, Qafqaz və fin-uqor dillərindən fərqləndirmək olub. Bu baxımdan onun fikri özünü doğruldur. Başqa bir tərəfdən, məhdud saylı struktur əlamətin bütöv bir dil ailəsinin tipoloji xüsusiyyəti kimi qiymətləndirilməsi də öz-özlüyündə əhəmiyyətliyə malikdir. Lakin takelma dilinin xüsusiyyətlərinin sayılması onu göstərir ki, altı struktur əlamətin təkcə hind-Avropa dillərində özünü göstərməsi dil faktları ilə sübut olunmur. Həm də bu əlamətlər təkcə takelma dilində deyil, başqa dillərdə də özünü göstərə bilər.

Dilçilikdə tipologiya ilə komparativistikanın münasibətinə fərqli baxışlar var. Vaxtilə A.Meye dil vahidləri və kateqoriyalarının inkişafının mümkün yollarını müəyyənləşdirən ümumi doktrinaların zəruriliyi üzərində dayanmışdır. Bu fikir sonralar R.O.Yakobson tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Tədqiqatçıya görə, tipologiya protodil vəziyyəti və diaxronik yaranmaların daha düzgün, inandırıcı hipotezislərini müəyyənləşdirməyə əsas verir. Dil sistemindəki dəyişmələri həmin dəyişmələrin baş verdiyi sistemdən kənarında anlamaq mümkün deyil (14, s.104). Başqa sözlə, ayrıca elementlər və yaxud onların təsdiqi deyil, sistemin özü tipologiyanın əsasında dayanır. Dilin struktur qanunlarının müəyyənləşdirilməsi tipoloji təsnifatların əsasında dayanır. Dilin struktur qanunlarının müəyyənləşdirilməsi tipoloji təsnifatların və ümumən, yeni mərhələdə olan təsviri linqvistikanın əsas məqsədidir (14, s.101).

Dil öz genetik mənsubiyyətini qoruyaraq zaman ərzində tipini dəyişə bilər. Bu isə tipologiyanın yeni bir istiqamətinin – tarixi tipologiyanın formalaşmasına aparır. Təsadüfi deyil ki, müasir tədqiqatlarda ayrıca olaraq tipoloji rekonstruksiya və onun ümumi xüsusiyyətləri öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Məmmədov M. Linqvistik tipologiya (metodik vəsait). Bakı: Bakı Universiteti, 2015, 24 s.
3. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. I c., Bakı: Nurlan, 2007, 528 s.
4. Бенвенист Э. Классификации языков // Новое в лингвистике, М.: Издательство иностранной литературы, 1963, с. 36-59
5. Бодуэн де Куртэне И.А. О смешанном характере всех языков // Избранные труды по общему языкознанию, т. I, Москва, 1963
6. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. Вып. III. М.: Издательство иностранной литературы, 1963, с. 60-94
7. Журавлев В.К. Внутренняя реконструкция // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Москва: Наука, 1988, с. 68-90

8. *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М. -Л., 1938, 510 с.
9. *Скаличка В.* О современном состоянии типологии // Новое в лингвистике, М.: Изд-во иностранной литературы, 1963, с. 19-35
10. *В.А.Звегинцев.* История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях / Тезисы Пражского лингвистического кружка, ч. II, Гос. издательство Министерства просвещения РСФСР, М., 1960, с. 69-85
11. *Трубецкой Н.С.* Мысли об индоевропейской проблеме // Избранные труды по филологии, М.: Прогресс, 1987, с.44-59
12. *Успенский Б.А.* Структурная типология языков М.: Наука, 1965, 280 с.
13. *Хайду П.* Уральские языки и народы. М.: Прогресс, 1985, 432 с.
14. *Якобсон Р.* Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Новое в лингвистике, вып. 3. М., 1963, с. 95-105